

УДК 001 + 629.78(09)

К. Е. ЦІОЛКОВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК: НЕ ЗДІЙСНЕНА СПРОБА ПЕРЕЇЗДУ ДО КИЄВА

Савчук В. С., д-р істор. наук, проф.
(Дніпропетровський національний університет)

Исследован эпизод из жизни К. Э. Циолковского – попытка переехать на постоянное место жительства в Киев. На основе изучения архивных документов предложена версия течения исследуемых событий.

It was studied an episode form K. Tschiolkovsky's attempt of moving to Kiev. On the base of archive materials a version concerning these events was offered.

Україна та К. Е. Ціолковський – тема, якої не часто торкаються у дослідженнях, присвячених життю і творчості видатного вченого. Однак у житті К. Е. Ціолковського є ряд моментів, тим чи іншим чином пов'язаних з Україною. Деякі з них неоднозначно трактуються дослідниками життя і творчості великого мислителя. Тому існує необхідність більш детального вивчення подібних питань. Один з неоднозначних моментів життя і діяльності К. Е. Ціолковського є темою дослідження, представлено-го в статті.

У 1919 р. К. Е. Ціолковський пережив низку трагічних подій. Спочатку, 5 жовтня, помер його син, Іван Костянтинович Ціолковський. Потім 17 листопада самого К. Е. Ціолковського було заарештовано Надзвичайною комісією. Приводом для арешту став лист до третьої особи авіатора з Києва О. Я. Федорова, з яким К. Е. Ціолковський листувався. У листі йшла мова про те, що К. Е. Ціолковський може «указать на лиц, знакомых с положением на восточном фронте». Як згадував надалі вчений, «это письмо по-

пало в Московскую Чрезвычайную комиссию. Оттуда приехали двое и произвели у меня обыск. Конечно, нельзя было найти, чего у меня не было, но меня все же арестовали и привезли в Москву без всяких улик...» [6, с.165]. 2 грудня 1919 р. за клопотанням працівників просвіти і соціалістичної культури м. Калуги від 22 листопада того ж року К. Е. Ціолковський був звільнений з-під арешту. Крім цього неприємного епізоду, 1 липня 1919 р. «в ходе перевыборов, состоявшихся в Социалистической академии общественных наук, К.Э. Циолковский не был вновь избран ее членом-соревнователем. Выплата жалованья ученому была прекращена» [6, с. 165].

Можливо ці події разом з іншими вплинули на устремління К. Е. Ціолковського підшукати інше місце проживання, яке забезпечило б йому і плідну наукову діяльність, і матеріальні статки, і душевний спокій.

У книзі М. Арлазорова «Ціолковський», що вийшла в серії «Жизнь замечательных людей», ці події інтерпретуються дещо по іншому. Авжеж, О. Я. Федо-

ров вчинив легковажно, не врахувавши можливості перлюстрації листів, що й призвело до такого неприємного інциденту. Однак, розглядаючи цей епізод і взагалі роль О. Я. Федорова у справі переїзду К. Е. Ціолковського до Києва, навряд чи можна погодитися з такою характеристикою М. Арлазорова: «Среди многочисленных корреспондентов Константина Эдуардовича был киевлянин Федоров, человек пустой, несерьезный. Даже доверчивый Циолковский называл его Хлестаковым» [1, с. 207]. Версія про спробу переїзду К. Е. Ціолковського до Києва у викладі М. Арлазорова виглядає таким чином: «Этот авантюрист, отчаянно спекулируя на страсти Константина Эдуардовича к дирижаблю, уговаривал его переехать в Киев. Зачем это ему понадобилось? Непонятно, но, тем не менее, письма Федорова сообщают, что в Киеве все готово для постройки дирижабля – отведено помещение для верфи, приготовлены станки, заводы. По-хлестаковски рапортовавшись, Федоров писал Циолковскому, что население Киева через домовые комитеты обложено подушным налогом на строительство дирижабля, который киевляне платят добровольно, с энтузиазмом, что губсовнархоз имеет десять кинотеатров, отдающих свои сборы в фонд постройки аэростата... Освободившись из-под ареста, Константин Эдуардович *прервал отношения* (курсив наш – Автор) с Федоровым. Но киевлянин оказался привязчивым и наглым. Он обвинял Циолковского в саботаже и принялся грозить ему новым арестом. Тут-то и помог председатель Калужского общества изучения природы и местного края В. В. Асонов» [1, с. 209].

Звернемося до особистості О. Я. Федорова. Він отримав вищу освіту у Київському політехнічному інституті. Був авіатором, приймав участь у якості пілота у повітряних боях, зацікавився вченням К. Е. Ціолковського і став його пропагандистом. У подальшому він і сам запропонував свою конструкцію ракети для міжпланетних сполучень [7]. Бажання пере-

тягти К. Е. Ціолковського до України спиралось, як доводить наше дослідження, не лише на особисту ініціативу А. Я. Федорова та його «наглые приставания».

У Києві з 1906 по 1916 рр. активно діяло Київське товариство повітроплавання. Тоді ж при механічному гуртку КПП, яким керував Н. Б. Делоне, учень М. С. Жуковського, була створена повітроплавальна секція. Ідеї освоєння повітряного і космічного простору активно реалізувалися у перші роки радянської влади в Україні в її Академії наук зусиллями Д. О. Граве. Він був у витоків створення низки інститутів фізико-математичного відділення УАН та його кафедр. Саме в цей період, що відноситься до 19290 р., в Академії наук виникає ідея про залучення до роботи в ній К. Е. Ціолковського.

У книзі В. М. Урбанського «Дмитрий Граве и его время» наведена цікава інформація, що вказує на спробу реалізації цієї ідеї: «Сначала Граве занялся организацией второй кафедры прикладной механики, на которую планировали пригласить К.Э. Циолковского». Там же вказується, що готувалися документи до обрання вченого дійсним членом Української академії наук по кафедрі прикладної механіки-2. За узгодженням з Д. О. Граве К. К. Симінський 7 серпня 1920 р. доповів на засіданні Київського губраднаркому про те, що К. Е. Ціолковський висловив бажання переїхати до Києва [9, с.179].

У той же час від А. Я. Федорова до Науково-технічної ради Київського губраднаргоспу надійшло прохання «о способствовании тов. Циолковскому к переїзду на жительство в Киев». 16 вересня 1920 р. НТР Київського губраднаргоспу звернулася з відношенням до Калужського губраднаргоспу, в якому клопотала про виїзд К. Е. Ціолковського на місце проживання до Києва. Відношення спиралося на клопотання А.Я. Федорова й у ньому повідомлялось:

«В научно-технический совет поступило прошение тов. А. Федорова, дей-

ствующего по уполномочию проживающего в Калуге известного ученого-теоретика Циолковского (копия прошения при сем). В прошении этом изложено ходатайство о способствовании тов. Циолковскому к переезду на жительство в Киев и к перевозке имеющихся у него моделей его многочисленных изобретений и солидной научной библиотеки, необходимой ему для продолжения его изысканий.

При докладе по этому делу в научно-техническом совете выяснилось, что тов. Циолковский является европейски известным ученым, труды которого цитируются в иностранной литературе, к взглядам и мнениям которого по вопросам о конструировании летательных аппаратов легче и тяжелее воздуха с особенным вниманием относились западно-европейская теория и практика авиационного дела.

Проживая в Калуге, тов. Циолковский, конечно, лишен возможности всесторонне использовать свою эрудицию и принести ту великую пользу государственному строительству, какую он мог бы принести, проживая в крупном культурном центре, как Киев.

Научно-технический совет в заседании 7 августа, рассмотрев ходатайство тов. Циолковского, возбужденное им чрез посредство своего уполномоченного тов. Федорова, признал его заслуживающим самой энергичной и горячей поддержки и постановил: возбудить перед президиумом КГСНХ ходатайство, ввиду выраженного тов. Циолковским желания переехать в Киев на жительство, о вызове его в Киев для личного доклада в научно-техническом совете и для использования его изобретений с предоставлением ему в необходимом количестве перевозочных средств для личного его с семьей переезда и для перевозки моделей его многочисленных изобретений и солидной на-

учной библиотеки, а также об охранении его моделей от реквизиции и конфискации как в пути, так и в Киеве и о финансировании его переезда с семьей, моделями и библиотекой» [5, с. 77-78].

Лист був підписаний головою і секретарем НТР Київського губраднаркому. Звертаєм увагу на збіг часу виступу К. К. Симінського на засіданні Київського губраднаркому і прийняття ним рішення з приводу клопотання А.Я. Федорова (7 серпня 1920 р.).

Потім це питання було заслухане на засіданні Київського губревкому, за яким була прийнята наступна постанова: «Согласиться с мнением по сему вопросу с Научно-Техническим Отделом Губсовнархоза и предложить последнему предоставить средства Циолковскому, как для перевозки в Киев моделей, так и на личные нужды его» [Цит. по 9, с. 179].

Не пізніше 21 вересня 1920 р. відомий вже А. Я. Федоров відвідав К. Е. Циолковського і передав йому дозвіл на виділений повністю для нього вагон для переїзду вченого і його родини до Києва.

10 жовтня 1920 р. [9] до Калужького губраднаргоспу була відправлена телеграма від Київського губраднаргоспу:

«Калуга. Президиуму Калгубсовнархоз. Президиум Киевгубсовнархоза просит президиум Калгубсовнархоза разрешить выезд изобретателя Циолковского в Киев, предложив ему право пользоваться для этого вагоном сроком по 1 января, выданное Калужским трамотом....

Президиум просит оказать содействие власти к приезду в Киев изобретателя с семьей и моделями, выдать им удостоверение, ограждающее от реквизиции и конфискации в пути и сообщить Циолковскому предложение выехать не позже трех дней по получении денег из Киева... Разрешение на вагон, выданное Калужским трамотом находится у Циолковского, 12419. Предгубсовнархоз. Ве-

денский» [2, л. 4]. За іншими даними це звернення датовано 18 жовтня 1920 р. [5].

У контексті дослідження цікавим виглядає документ, введений до наукового обігу В. М. Урбанським [9, с. 180], підписаний головою Калузького губраднаргоспу Некрасовим:

«Управляющему делами. № 2221. 18.10.

1. Срочно выяснить и доложить, кто Циолковский и в чем должно выражаться наше содействие ему. Некрасов.

2. Малиновский.

Написать т. Циолковскому письмо, пригласить для переговоров.

Некрасов. 21.10» [2, л. 4].

В. М. Урбанський повідомляє, що «в доме-музее и архиве Циолковского письма Малиновского не обнаружено, как и нет материалов о результатах переговоров» [9, с. 180]. Однак, на нашу думку, результати чітко простежуються з подальшого листування між відповідними губраднаркомом.

Так, у телеграмі, відправленій 25 жовтня 1920 р. до київського губраднаргоспу за підписом голови технічної ради Калгубраднаркому, повідомлялось:

«Вызванный переговоров изобретатель Циолковский выезжать Киев временно отказался. Состояние здоровья. Денег просил не высылать. Возможную поддержку его работам окажем здесь» [2, л. 5].

Можливо саме в цей момент і відбувся той епізод, про який писав М. Арлазоров у своїй книзі, і який він, оперуючи вивченим з контексту фрагментом листа В. Асонова до НТР Київського губраднаркома, інтерпретував як наглу поведінку А. Я. Федорова, що привела до остаточного розриву відносин між ним та К. Е. Циолковським (за трактовкою М. Арлазорова). У листі було чітко розмежовано два основних питання: 1) можлива допомога Київського губраднаргоспу у здійсненні проєктів К. Е. Циолковського; 2) відсторонення А. Я. Федорова від ролі посередника між Київським та Калузьким губраднаргоспами. Враховуючи важли-

вість вказаного документу наводимо його повністю:

«29 января 1921 г.

По поручению почетного члена общества гр. К.Э. Циолковского совет Калужского общества изучения природы просит научно-технический совет Киевского губсовнархоза поставить его в известность относительно нижеследующего:

1). Каковы условия осуществления изобретений Циолковского, в частности – постройка металлического дирижабля, и средства, имеющиеся у научно-технического отдела (материалы, инструменты, оборудование, заводы, рабочие, технические силы и, главным образом, кредит, отпущенный государством).

2). Представителем научно-технического общества тов. Федоровым в Калугу прислана тов. Бирюкова, чтобы привезти с собой модели, чертежи и т.п. и самого изобретателя К.Э. Циолковского. Бирюковой дан мандат за № 1047 от 17 января 1921 г. на провоз моделей дирижабля, изобретателю же не прислано никакого отношения о просьбе дать модели. Вероятно, научно-техническому совету даже неизвестно, сколько, какие и вообще имеются ли модели дирижабля и для каких целей.

Одна модель дирижабля была продана научно-техническому совету через Федорова (кажется в октябре или сентябре за 50 000 – стоимость изготовления одного ящика для упаковки ее) и гр. Циолковскому неизвестно, получена ли она Киевским губсовнархозом или нет. Тов. Федоров в письме к Циолковскому пишет, что он выслал жалованье гр. Циолковскому и деньги на расход по поездке (50 000) и что он не может выслать годовое жалованье (360 000) за запретом госконтроля, но что вручит его по приезде Циолковского в Киев.

Тов. Федоров, не снесшись раньше с тов. Циолковским, распорядился его судьбой и предложил ему немедленно прибыть в Киев, угрожая, что неприезд Циолковского будет рассматриваться, как

саботаж и что Циолковский будет арестован. Далее тов. Федоров говорил, что в Киеве все готово для постройки дирижабля, наняты рабочие, отведены помещения, заводы, приготовлено специальное оборудование (станки), что киевское население (через домовые комитеты) обложено налогом (подушным), который оно несет с энтузиазмом и добровольно, что в губсовнархозе имеется 10 кинематографов, которые собирают деньги исключительно для фонда постройки аэростата, и многое другое.

Не знаю, насколько все это соответствует действительности и какими полномочиями наделен тов. Федоров научно-техническим советом. Но полагаю, что навязывание своих приглашений с угрозами ареста за саботаж исходит исключительно от тов. Федорова.

Ввиду того, что гр. Циолковский – работник просвещения (учитель) и ничем формально с научно-техническим советом Киевского губсовнархоза не связан, не является его служащим, все угрозы тов. Федорова являются лишенными законной почвы, а потому мне, как председателю общества, и совету научного общества, членом которого состоит К. Э. Циолковский, конечно, безразличны взаимоотношения научно-технического совета с нашим ученым-изобретателем, тем более, что притязания тов. Федорова только нарушают спокойную работу Циолковского, внося тревогу и беспокойство в жизнь Циолковского, человека уже не молодого (64 г.) и не так богатого силами, чтобы тратить их на волнения, доставляемые Федоровым.

Прося настоящим письмом научно-технический совет ответить на поставленные выше 2 вопроса – пункты, совет общества изучения природы надеется, что научно-технический совет поставит его в известность о настоящем положении дела с постройкой аэростата и воз-

можностью осуществления проектов Циолковского непосредственно (не через Федорова) или на имя совета общества, или на имя технического совета Калужского губсовнархоза – Калуга, пл. Свободы, 7, совету общества изучения природы.

Председатель общества и совета В. Ассонов» [5, с. 69-71].

З цього листа впливає декілька важливих фактів. По-перше, К. Е. Циолковський все-таки розраховував на підтримку України. І саме за його дорученням була відправлено листа з Калуги до Києва 29 січня 1921 р. По-друге, К. Е. Циолковському в Україні було призначено жалування, тобто НТР Київського губраднаркому сподівався на його приїзд. По-третє, певні заходи у справі забезпечення побудови дирижабля в Україні вживалися. Очевидно, все це разом узяте стало для А. Я. Федорова приводом до недостатньо коректного (судячи з листа В. Ассонова) звернення до К. Е. Циолковського. Тим не менш, не виключено й те, що ведучи мову про арешт, А. Я. Федоров нагадував К. Е. Циолковському події 1919 р. (коли останній був заарештований НК). І ця версія може мати місце, враховуючи те, що на жаль саме цей лист А. Я. Федорова до К. Е. Циолковського не виявлений.

З іншого боку, якщо А. Я. Федоров так себе поведив, то навряд чи у нього могли зберегтися добрі стосунки з К. Е. Циолковським, на чому й наголошував М. Арлазоров. Пролити світло на те, що відбулося, допомогло б листування К. Е. Циолковського з А. Я. Федоровим, але на жаль автору дослідження невідомо чи воно збереглося і де знаходиться. Тим не менш, в одному з подальших листів А. Я. Федорова до К. Е. Циолковського від 7 вересня 1926 р., який наводить В. М. Урбанський в

згаданій вище книзі, знаходимо такі рядки:

«Многоуважаемый Константин Эдуардович!

Здравствуйте! *Получил Вашу открытку 6 сентября – спасибо!* (курсив наш – *Автор*). Но больно и обидно, что такой Гений, талантливый новатор в научных мировоззрениях нашего времени, стал доверчивым ребенком в жизни, Это Вы, попадая под влияние всякого рода Ассоновых и Рабпопортов поведших Вас на скользкий путь соглашений с военным комиссариатом...

Мой долг, как старого долголетнего последователя Вас, предупредить от рокового шага, который Вы собираетесь сделать. Пока не поздно, то удержитесь и не губите великую идею Союза народов через воздушный океан, меняя его на смертоносное орудие?..

В Асснате на выставке в Москве видел Ассонова, который сказал, что ему известна вся моя переписка с Вами. Он что, о неужели, Ваш контролер?..

Привет Вашей Семье.

А. Федоров» [9, с.180-181].

З цього листа випливає, що у А. Я. Федорова збереглися дружні стосунки і листування з К. Е. Ціолковським. Та й самі тональність і текст листа свідчать про це.

Таким чином, ідея залучення К. Е. Ціолковського до роботи в Українській академії наук і в цілому в Україні не увінчалась успіхом. Природно, зійшла нанівець й ідея організації відповідних наукових установ – лабораторії й інституту під керівництвом К. Е. Ціолковського. Та й сама ситуація у 1922 – 1923 рр. в Українській академії наук різко змінилася. Вже на початку 1922 р. «довелося цифру штатних співробітників Академії наук... зменшити з 606 душ на 147... Скорочення штатів мусила Академія перевести тільки через самісіньких наукових співробітників... Та того мало. У кінці 1923 р. наспіла з центру нова вимога – знов скоротити число співробітників... Мусила

Академія наук перебути нову вівісекцію» [4]. Так що питання про створення нових кафедр на той час вже й не порушувалося.

Однак цей сюжет зіграв важливу роль у житті та діяльності К. Е. Ціолковського. Саме після цього з червня 1921 р. К. Е. Ціолковського було прийнято на роботу до Калузького губраднаргоспу на посаду техника-конструктора, і в подальшому вже у листопаді 1921 р. розпорядче засідання малого Раднаркому ухвалило «ввиду особых заслуг ученого-изобретателя, специалиста по авиации К. Э. Циолковского в области научной разработки вопросов авиации назначить ему пожизненную пенсию...» [6, с.168], розміри якої потім постійно переглядалися у бік збільшення. Саме після цієї спроби переїхати до Києва, що не вдалася, у квітні 1921 р. почала реалізовуватися його ідея про побудову металевого дирижабля системи Ціолковського. І завершальною ланкою в цій історії, очевидно, став лист від 9 квітня 1921 р. калузького губраднаркому до Київського, в якому повідомлялося наступне:

«Настоящим Калужский губернский совет народного хозяйства (технический совет) просит Вас передать его представителю В. В. Поповой все материалы, сосредоточенные у Вас по вопросам проектирования и строительства дирижаблей, а также те задания, какие в этом направлении исходят из Главного управления Красного Воздушного Флота. Просимые материалы губсовнархоз берет под свою ответственность и за сохранность их отвечает.

Означенные материалы необходимы для работ конструктора-теоретика К. Э. Циолковского, на переселение которого в гор. Киев Вы настаивали телеграммой № 12419. Как уже сообщалось Вам телеграммой № 2149 от 25.10, тов. Циолковский по состоянию здоровья не имеет возможности выехать в Киев, чтобы там, пользуясь местными аэромастерскими, производить опыты с постройкой своих изобретений.

Поэтому Калужский совнархоз, учитывая важность для Республики теоретических экспериментальных работ Циолковского, взял его под особую опеку в смысле содействия его работам как в части снабжения необходимыми материалами, так и в части сношений по интересующим его вопросам [с] соответствующими органами, в частности, Главным управлением красного воздушного Флота, научно-техническим советом ГСНХ и Киевским совнархозом.

Необходимо также узнать от Вас, какими материалами для аэропостроек Вы располагаете, можете ли отпустить [их] через Калужский губсовнархоз для экспериментальных построек тов. Циолковскому, может ли Вам быть передана для изготовления некоторая часть потребных специальных предметов по чертежам и эскизам тов. Циолковского.

Просим прислать по всему вышеизложенному подробные ответы через сотрудника технического совета В. В. Попову, каковой можно передать под расписку для доставления в технический совет губсовнархоза все соответствующие материалы, хотя бы и секретного характера...» [5, с. 79].

Завершуючи, відзначу, що і в подальшому К. Е. Ціолковський уважно стежив за розвитком вивчення проблем космічного простору в Україні. Зокрема, сказано стосується діяльності в Україні Гуртка з вивчення світового простору при секції винахідників Асоціації інженерів і техніків (керівник – А. Я. Федоров), який об'єднав у квітні 1925 р. не менш, ніж 70 вчених та інженерів. При ньому було створено Вчену раду, головою якої став Д. О. Граве. 23 серпня 1925 р. Гурток було перетворено у відповідне товариство. У червні того ж року відбулася «Вистав-

ка Киевского общества по исследованию мирового пространства», відкриттю якої передував виступ Д. О. Граве з промовою «Приветствие к кружкам по исследованию и завоеванию мирового пространства» [7]. К. Е. Ціолковський, що уважно стежив за усіма подіями, пов'язаними з освоєнням космосу, навів це привітання у скороченому вигляді у своїй монографії, що вийшла друком у 1927 р. [10].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арлазоров М. Циолковский. – М.: Молодая гвардия, 1962. – 320 с.
2. Архив АН России. – Ф. 555, оп. 2, ед. хр. 62.
3. Архив Киевской области. – Ф. Р-1, оп. 1, ед. хр. 269. – Л. 43.
4. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993.
5. К.Э. Циолковский. Документы и материалы 1879 – 1966 Калуга: Приокское книжное издательство, 1968. – 148 с.
6. К.Э. Циолковский: исследование научного наследия и материалы к биографии / Отв. ред. А.А. Космодемьянский. – М.: Наука, 1989. – 205 с.
7. Карацуба С.И. 50 лет со времени открытия в Киеве выставки по изучению мировых пространств (1925) // Из истории авиации и космонавтики. – 1975. – Вып. 27. – С. 67-69.
8. Савчук В. Витоки українського ракетобудування / В.Савчук, Ф. Санін // Бористен. – 2000. – 9. – С. 6-7; Продовження. – Там само. – № 10. – С. 5-8.
9. Урбанский В.М. Дмитрий Граве и его время. – К.: Наук. думка, 1998. – 270 с.
10. Циолковский К.Э. Сопротивление воздуха и скорый поезд. – Калуга, 1927.